

-(X)p tur-(/dur-) ART FİİLİNİN DURAĞANLAŞTIRMA İŞLEVİ

*Eyüp BACANLI**

ÖZET

tur- fiili anlamsızlaşmış bir yardımcı fiil olarak Türk lehçelerinde süreklilik kınınışı bildirir ve onun bu işlevi çeşitli Türk lehçeleri bağlamında geniş bir şekilde incelenmiştir. Durağan durum; görünüş ve kınınışı çalışmalarında iki farklı anlamda kullanılır. Bunlardan ilki, fiilin bildirdiği eylemin durağanlığı; ikincisi ise 'bitmişlik (perfect)' (veya postterminallik) görünüşünün özel bir türüdür. Bu makalede *tur-* fiilinin kınınışsal durağanlığı başlangıç-dönüşümlü (+başd) fiillerde, görünüşsel durağanlığı ise bazı bitiş-dönüşümlü (+bitd) fiillerde nasıl bildirdiği üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *tur-(/dur-)* yardımcı fiili, durağanlaştırma, kınınışı, görünüş.

STATIVIZATION FUNCTION OF THE -(X)p tur-(/dur-) POSTVERB

ABSTRACT

tur- as an auxiliary in Turkish dialects indicates durative Aktionsart and its this function in Turkish dialects has been broadly examined. The term "stative" is used in aspectual literature in two ways. First, it is understood as the stative actionality (Aktionsart) of the verb; and secondly it is used as a special kind of resultative perfect (or the highest focal postterminality). In this paper, we examine how the auxiliary *tur-* indicates actional stativity with initiotransformative verbs and aspectual stativity with certain finittransformative verbs.

Key Words: the auxiliary *tur-(/dur-)*, stativization, actionality, aspect.

* Yrd. Doç. Dr. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ebacanli@etu.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

1. Giriş

Bu çalışmada öncelikle leksikal ve gramatikal açıdan ‘durağan durum (stative)’ kavramı üzerinde durulacak, Türk lehçelerinde fiilden durağan durum sıfatı oluşturan eklere değinildikten sonra *-(X)p tur-/dur-* art fiilinin durağanlaştırıcı etkisi ele alınacaktır. Makale, 2008’de düzenlenen VI. Türk Dili Kurultayı’nda okuduğumuz “Türkçede Durağan ve Sonuçsal Durum Bildiren Şekiller” başlıklı bildirimimize bir zeyl hükmündedir. Durağan durum (stative) terimi hem kılınıp hem de görünüş çalışmalarında sıkça geçen terimlerden biridir. Kılınıp açısından bakıldığında durağan durum bildiren fiiller *yaşamak, içermek, sevmek, bilmek, saygı duymak, tekabül etmek, eşit olmak, nefret etmek, istemek, hükmetmek, hazzetmek* gibi fiillerdir. Bunlara Bacanlı (2009)’da hâl fiilleri adı verilmiştir. Görünüş açısından bakıldığında ise durağan durum, ‘bitmişlik (perfect)’ veya Johanson’un (1971; 1999; 2000) terminolojisindeki adıyla postterminalliğin, şimdiki zamanla en yüksek düzeyde bağlantılı türü anlaşılır: *üzgün* “üzülmüş (halde[ki])”, *yorgun* “yorulmuş (halde[ki])”, *açık* “açılmış (halde[ki])”, *kopuk* “kopmuş (halde[ki])”, *kurulu* “kurulmuş (halde[ki])”, *serili* “serilmiş (halde[ki])”, *ölü* “ölmüş” vb. Bunlar, cümlede yüklemde kullanılabildikleri için ‘yarı yüklem (semi-predicative)’ sıfatlarıdır. Hem geçmiş bir olayla hem de şimdiki mevcut durumla ilişkili olduğu için durağan durum bildiren morfepler aşamalı olarak şimdiki zaman şekline veya tersi istikamette bir bitmişlik şekline dönüşebilir. Örneğin *-Ull* durağan durum eki, Güney-Batı Kazak ve Sibirya Tatar ağızlarında bitmişlik şekline dönüşmüştür: Kazak. *barılı* “gitti, gitmiş bulunuyor (orada, burada değil)”, Tatar. *kilüle* “geldi, gelmiş bulunuyor (burada)”. Tam aksine Özbek Türkçesindeki sonuçsallık eki *-bdi* bütün fiillerde bitmişlik bildirirken *tur-*, *yat-*, *otir-*, *yür-* fiilleriyle birleştiğinde şimdiki zaman bildirir (Bacanlı 2008). ‘Sonuçsal bitmişlik (resultative perfect)’ olarak da adlandırılmalarına rağmen durağan durum şekilleri sonuçsallık şekillerinden semantik ve söz dizimsel olarak küçük de olsa farklılıklar taşır. Örneğin sonuçsal olan *kırılmış* sözcük biçimi semantik olarak önceki “kıрма” eylemini ima eder, oysa durağan durum olan *kırık* sözcük biçimi sadece mevcut durumu bildirir. Bunların ikisine birden Nedyalkov (1983)’te yapıldığı gibi “sonuçsal bitmişlik” veya “edilgen bitmişlik (perfect passive)” de denebilir. Johanson’a göre her ikisi de şimdiki zamana yaptıkları güçlü atıftan dolayı yüksek odaklı postterminaldir (2000: 110-112). Aralarındaki nüans ve söz dizim farklılıkları için bk. Nasilov 1983: 19; Erdal 2000: 28.

Nasilov (1983) Özbek Türkçesindeki *-glik/-ğliq* ve *-Ik/-Iq* eklerini, Erdal (2000) da Türkiye Türkçesinde fiilden *-(X)IX* ve *-Xk*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ekleriyle türetilmiş durağan sıfatları özel olarak incelemiştir. Erdal'ın Türkiye Türkçesinden verdiği durağan durum sıfatlarının listesi şöyledir: *sürülü, dizili, örtülü, kapalı, dayalı, döşeli, dikili, ekili, tutulu, asılı, sarılı, kurulu, yazılı, basılı, boyalı, yamalı, der(i)li, takılı, tkalı, yığılı, taralı, bükülü, düzülü, çizili, küsülü, serili, satılı*. Biz bunlara *gömülü, gerili, yumulu, sıvalı, dürülü, kısılı, çağrılı, yapılı* sıfatlarını da ekliyoruz. Ayrıca, Erdal'ın verdiği *gizli* (< ET *kizlâglik*), *saklı, kaplı, toplu, ütülü* sözcükleri 'durağan/sonuçsal (stative/resultative)' nitelikte olmalarına rağmen gerçekten bir fiilden türetilip türetilmedikleri belli değildir. Banguoğlu (2007⁸: 251-252) bu tür sözcüklerin *bağ-la-lı, giz-le-li* şeklindeki yapılardan daralarak günümüze geldiği ve bu nedenle "bazı eski *-li* sıfatlarının bizi aldattığı" kanısındadır. Eski Türkçede *kizlâglik* şeklinde elimizde somut bir örnek bulunsa bile biz bu kanaati paylaşmıyoruz. *Gizli* sözcüğünün *kizlâglik*'ten daralmaksızın ve fiilden durağan sıfat türeten -(X)IX ekiyle benzerliğinden dolayı (yani analogi yoluyla) -IX isimden sıfat türeten ekle elde edilmiş olması pekala mümkündür. *Kaplı, gizli, saklı, saplı, toplu, ütülü, kilitli, evli, yaşlı, süslü, kirli, pashı, küflü, yaralı* gibi sözcüklerin hepsi (isim kökü_x+LANmIş anlamında) durağan bir fiil sıfatı gibi algılanabilir. Nitekim Banguoğlu -sız ekinin bile bu işlevde kullanılabildiğini kendisi haber verir: "ütüsüz 'ütülenmemiş'" (2007⁸: 252). Bu da gösteriyor ki isimden sıfat türeten -IX (ve olumsuz -sXz) eki, istisna niteliğinde, dildeki ekonomi prensibinin etkisiyle ve tamamen fiilden durağan eylem sıfatı türeten -(X)IX ekiyle analogik olarak, bir tür durağan eylem sıfatı türetebilir.

Erdal, 'durağanlaştırıcılar (stativizer)' olan -(X)k ve -GXn ekleriyle türetilmiş sıfatlara *kesik, ezik, çözü, çizik, düşük, kabarık, gücenik, tıkanık, dökük, silik, kırık, çürük, bozuk* ve *küskün, ezgin, belirgin, yetişkin, olgun, durgun, bilgin, azgın, şaşkın, aşkın, geçkin* gibi örnekler verir (2000: 28-29). Bunlara elbette, *yatık, batık, yanık, bitik, yıkanık, patlak, bitkin, yorgun, sürgün* gibi eklemeler yapılabilir.

Durağanlaştırıcı olan -(X)IX, -(X)k ve -GXn ekleri edilgenlik anlamına ontolojik olarak sahiptirler (Nasilov 1983: 119; Erdal 2000: 26-27). Kornfilt'in (1997: 459), -(X)IX ekiyle türetilmiş *asılı* ve *takılı* gibi sözcükleri edilgenlik bildiren -(I)l- ekine -I yapım (türetim) ekinin getirilmesiyle oluştuğuna dair görüşüne Erdal haklı olarak itiraz eder ve bu iddianın *kapa-lı* sözcüğündeki gibi ünlüyle biten sözcükleri açıklamaya yetmediğini belirtir (2000: 25-26). Kornfilt'in görüşüyle örtüşen iddialar Banguoğlu (2007⁸: 251-252, ilk baskı 1959: § 218), Korkmaz (2003: 345) ve Karadoğan (2008: 60, 62) tarafından da ileri sürülmüştür. Halbuki günümüz Türkiye Türkçesindeki -(X)IX ekli sıfatların tarihi ve bazı çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları ses

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

denkliği bakımından incelendiğinde, hiçbirinin fiilin edilgen kökünden türetilmediği ve hece sonu *-g ~ -ğ* fonemlerinin düşmesi sonucu Batı Türkçesinde *-(X)lX* şekline dönüştüğü açıkça görülür: Eski Türkçe *yüm-üglüg köz* “yum-ulu göz”, *töşä-glig töşäk* “döşe-li döşek”, *yama-glıg ton* “yama-lı elbise”, *bit-iglig* “yaz-ılı”, *ört-üglüg kizlä-glig* “ört-ülü ve giz-li”; Eski Oğuz. *kapuluk öy* “kapa-lı ev”; Eski Kıpçak. *as-uvlı* “asılı”, Özbek *os-iğliq* “as-ılı”, *yuv-uğliq* “yıkan-ık”, *tort-iğliq* “çek-ik”; Kırgız. *kaz-ıluu cer* “kaz-ılı yer”; Karakalpak. *köm-üwli agaş* “göm-ülü direk”, *ter-üwli närse* “der-ili (derilmiş) şey”, *boya-wlı* “boyalı”, *qorşa-wlı* “çevr-ili”, vb. Diğer taraftan Erdal, (Kornfilt’in görüşüne itiraz sadedinde) *-I* ekinin sadece fiilden isim türettiğini (*yaz-ı, gez-i*, vb.) ama sıfat türetmediğini iddia ederken yanılır, çünkü yukarıdaki üç (*-lIX, -Xk, -GXn*) ekin dışında *öl-ü* “ölmüş” ve *dol-u* “dolmuş” sıfatlarındaki *-X* ekinin de bir durağanlaştırıcı olduğu hususu tartışma götürmez¹.

Durağan durumlar döndürülebilir ve döndürülemez oluşlarına göre ikiye ayrılır (Nedyalkov & Yaxontov 1983: 6; Nasilov 1983: 121). Döndürülebilir durumlara örnek olarak *açık, kapalı, yumulu*, (eşya) *asılı, serili, yayılı, derili, saçılı, dürülü, eğik, bağlı* gibi sıfatlar; döndürülemez olanlara ise *bozuk, yırtık, kırık, deşili*, (dağlarla) *çevrili*, (insan) *asılı, yıkanık, patlak* gibi sıfatlar verilebilir. Bu anlattıklarımızdan sonra şimdi *-(X)p tur-(/dur-)* art fiilinin durağanlaştırıcı işlevine geçebiliriz.

2. *-(X)p tur-(/dur-)* art fiilinin durağanlaştırıcı etkisi

-(X)p tur- art fiilinin durağanlaştırıcı etkisi, bizim görebildiğimiz kadarıyla, bugüne kadar yalnızca başlangıç-dönüşümlü (+başd) fiiller örnek verilerek ve art fiilin gramatikalleşmesi bağlamında ele alınmıştır. Örneğin Johanson, *-p turur* şeklinin intraterminal anlamlarını *B* zarf fiil ekinin postterminal anlamıyla açıklar. İntraterminallik bir eylemin başlangıç ve bitiş sınırları arasında görülmesini (ör. *geliyor, geliyordu*, vb.); postterminallik ise bu sınırlardan birinin aşıldığı noktadan (art sınırlı olarak) görülmesini (*gelmiş, gelmiş bulunuyor*, vb.) ifade eden görünüş işlemcileridir (Johanson 1971; 1999; 2000). Bu terimler genel dil bilimindeki ‘bitmemiş (imperfective)’ ve ‘şimdiki bitmişlik (present perfect)’ terimlerinin karşılığıdır. Yani Johanson’a göre, *B* zarf fiil eki eylemin kritik veya göreceli başlangıç sınırının aşıldığını, *turur* ise sınır sonrası oluşan akış veya süre evresinin içinde bulunduğunu haber verir (1995: 82). Bu anlam, bütün Türk lehçelerinde (+başd) fiillerde

¹ *-X* eki Eski Türkçedeki *-Xg* ekinin kalıntısıdır: *öl-üg, tol-ug*. Aynı ekle oluşan *yap-ug* sözcüğü Kıpçak Türkçesinde *yap-uv / yab-uv* “kapalı, örtülü” şeklinde durağan durum sıfatı türetmiştir (Kasapoğlu-Çengel 2008: 257).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

çok net ve belirgindir. (+başd) fiiller, Türk lehçelerinde göreceli olarak çok olan (her lehçede aşağı yukarı 40 fiil) bir fiil türüdür. Bunlar hem yeni bir hale geçmeyi (hal değişimini, dönüşümü) hem de dönüşüm sonrası ortaya çıkan o halin içinde kalmayı ifade eden fiillerdir. Türkiye Türkçesinden birkaç örnek: *ol-*, *uyu-*, *yat-*, *otur-*, *kal-*, *somurt-*, *gülümse-*, *bin-*, *benze-*, *sevin-*, *hoşlan-*, vb (bk. Johanson 2000; Kerslake 2001; Karadoğan 2009; Bacanlı 2009). Bu fiillerle durağanlaştırmaya Türk lehçelerinden şu tür örnekler verilir: Tatar. *yoklap tor-* “(uykuya daldıktan sonra) uyuma hâlinde bulunmak (< harfiyen: uyumuş dur-)”, Kazak. *awırıp tur-* “(hastalandıktan sonra) hasta hâlde bulunmak (harfiyen: hasta olmuş dur-)”, vb. (krş. Johanson 1999). -B zarf fiil ekinde postterminal anlamlar oldukça güçlüdür. Rus Türkologlar, -B zarf fiil ekinin Ana Altayca ‘bitmişlik (perfekt)’ şekillerine bağlı olduğu ve bir zarf fiil eki olarak kullanılmasının daha sonraki bir gelişim olduğu görüşündedirler (Kononov 1965: 111; Grunina 1976: 22; 1991: 144-145; Kormuşın 1984: 44). Nitekim, tarihî metinlerde Karahanlı döneminden itibaren -(X)p ekinin bir yüklem şekli olarak bitmişlik veya postterminallik bildiriminde kullanıldığı görülür (örnekler için bk. Bacanlı 2008).

-(X)p tur-(/dur-) art fiilinin ilk durağanlaştırıcı işlevi tamamen kınımsaldır ve (+başd) fiillerde ortaya çıkar. Kullanıldığı bütün Türk dil türlerinde -(X)p tur-(/dur-), (+başd) fiillerin (başlangıç eylemi + müteakip durağan eylem şeklindeki) heterojen kınımsal içeriğini ikinci eylem olarak homojenize eder: Kazak. *bo(lu)p tur-* “olmak, halde bulunmak (hale gelmek değil)”, *awırıp tur-* “hasta halde bulunmak (hastalanmak değil)”; Altay. *süüp tur-* “sevmek (aşık olmak değil)”, *korkıp tur-* “korku içinde olmak (korkuya kapılmak değil)”, *oñdop tur-* “anlamak (anlayıvermek değil)”; Güney Batı Anadolu Türkçesi *uyu:p dur-* “uykuda olmak (uykuya dalmak değil)”, *somurtup dur-* “somurtuk halde bulunmak (somurtur hale gelmek değil)”, *bilip dur-* “bilmek, farkında olmak (öğrenmek veya bilir hale gelmek değil)”, *üzülüüp dur-* “üzgün olmak (üzüntüye kapılmak değil)”, vb (Bacanlı 2009: 40-49).

Bu çalışmayı asıl ilginç yapan durağanlaştırma işlevi, bazı bitiş-dönüşümlü (+bitd) fiillerle birleşimde ortaya çıkan ve görünüşsel olan işlevdir. Bu fiillerin sayısı, tıpkı diğer durağan durum sıfatlarında olduğu gibi sınırlı, hatta onların toplamından daha azdır. Fiillerin büyük bir çoğunluğu *yayıp-*, *atıl-*, *takıl-* gibi nesne-yönelimli edilgen fiillerdir. Bununla birlikte bazı geçişsiz fiillerle de birleşmeler tespit edilmiştir. Bunlardan (*karar-*, *ağar-*, *kızar-* vb.) renk fiilleri ve *yığıl-*, *şış-*, *yapış-* fiilleri Bacanlı (2009: 235)’da ele alınmış ve -B dur- art fiiliyle birleşmelerin “statif postterminal” oldukları ifade edilmiştir. Bilahare Denizli’nin güney bölgelerinde yaptığımız soruşturmalarda -

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

B dur- art fiilinin daha pek çok fiille postterminal durağan durum anlamı oluşturduğunu, bunun birkaç fiille sınırlı olmadığını anladık. Ardından benzer durumun başka Türk lehçelerinde de olabileceği ümidiyle Kazak, Kırgız ve Türkmen enformantlara danıştık². Neticede aynı olgunun bu lehçelerde de mevcut olduğu anlaşıldı.

Durağanlaştırma edilgenlikle çok yakından ilgilidir (Nedyalkov 1983; Cetnarowska 2000). Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi durağanlaştırıcı olan *-(X)IX*, *-(X)k* ve *-GXn* ekleri edilgenlik anlamını kendi semantik yapılarında taşırlar. Durağan durum pek çok dilde ontolojik olarak edilgenlik anlamı taşır. Ör. İngilizce *broken*, *open(ed)*, *closed*, *written*; Rusça *sломанный* “kırık, bozuk”, *открытый* “açık”, *закрытый* “kapalı”, *написанный* “yazılı, yazılmış”, vb. Edilgenlikle durağan durum arasındaki bu sıkı ilişki nedeniyle bizim Güney Batı Anadolu Türkçesinden (GBAT’den) elde ettiğimiz envanterdeki (+bit) fiillerin büyük bir çoğunluğunu, nesneyönelimli edilgen olan şu fiiller oluşturur: *yığıl-*, *açıl-*, *saçıl-*, *seril-*, *yayıl-*, *geril-*, *eğil-*, *atıl-*, *örtül-*, *basıl-*, *dizil-*, *dikil-* “dik hale geç(iril)mek”, *dürül-*, *deril-*, *dakıl-*, *sırılan-*, *yazıl-*, *sıvan-*, *kapan-*, *yaman-*, *yumul-*, *gömül-*, *tutul-*, *büzül-*. Edilgen olmayan geçişsiz (+bitd) fiiller ise şunlardır: *yapış-*, *sark-*, *şiş-*, *gızar-*, *garar-*, *ağar-*, *sarar-*, *göğər-*, *yeşer-*.

-(X)p tur- (/dur-) art fiili bir durağanlaştırıcı olarak işlev görür ama edilgenlik anlamı taşımaz. GBAT’de (*Kağıtta*) *yazıp duru* cümlesi “(Kağıtta) yazılı” şeklinde değil, “(Kağıtta) yazıyor” şeklinde anlaşılmalıdır. *Yazıp duru* ve *yazıyor* yüklemeleri elbette aktif yazmayı değil, daha önceki bir yazma eyleminin sonucunu bildirirler ama bu sahte şimdiki zaman anlamı onları gerçek durağanlık bildiren *yazılıp duru* ve *yazılı*’yla özdeş yapmaz.

-B dur- art fiili, yukarıdaki fiillerle eski şimdiki-geniş zaman eki *-Ur*’un kalıntısı olan *-U* ekiyle birleşir ve şimdiki bitmişlik anlamı katar: *yığılıB duru* “yığılı, toplu, yığılmış halde”, *dürülüB duru* “dürülü, dürülmüş halde”, *şişliB duru* “şiş, şişmiş halde”, *yapışıB duru* “yapışık, yapışmış halde”, *göğeriB duru* “gövermiş halde”, *gızarıB duru* “kızarmış, kızıl kızıl görünüyor”, vb.

Yukarıdaki çekimleri vurguya bağlı olarak kılınış ve durağan durum (bitmişliği) görünüşü olarak iki türlü yorumlamak mümkündür. *-B dur-* art fiili, Güney Batı Anadolu ağızlarında vurguya bağlı olarak yukarıdaki fiillerle iki anlamı birden ifade edebilir. Vurgunun art

² Kazak Türkçesi için Raikhanguł Mukhammedova’ya, Kırgız Türkçesi için Ernist Tilenbayev’e, Türkmen Türkçesi için Seydi Gulnazarov’a katkıları için teşekkür ederim.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

fiillerdeki anlam ayırıcı etkisi ilk defa Demir tarafından yine Güney Batı Anadolu ağızları bağlamında tespit edilmişti: Buna göre GBAT'deki *-p duru* kılınış-görünüş karışımı yapı, vurguyu ilk hecede taşıyan *ya'zıp duru* çekiminde “sürekli yazıyor, yazıp duruyor” anlamı üreten bir kılınış işaretleyicisi iken, vurguyu zarf fiil ekinin taşıdığı *yazı'p duru* çekiminde “yazmakta” anlamında bir ilerleyici görünüş işaretleyicisidir (1996: 86). Benzer bir şekilde Karakoç da Nogay Türkçesinde *-p turu* ve *-p yadır* şekillerinin vurguya bağlı olarak hem postterminal hem de intraterminal olarak işlev görebildiğini belirtir (2005: 173). Karakoç da tıpkı Demir gibi vurgunun *-p* eki üzerinde olduğu çekimleri şimdiki zaman olarak niteler. Ama vurgu son hecede ise (*-p turu'* ve *-p yatı'r*) bu durumda yüksek odaklı postterminal (sonuçsal = resultative) anlam ortaya çıkacaktır (2005: 184-185):

ol keli'p turı “er kommt gerade – O şimdi gelmekte” (yüksek odaklı intraterminal).

ol kelip turı' “er ist gerade gekommen – O şimdi gelmiş bulunuyor” (yüksek odaklı postterminal)

baladıñ tisleri tökili'p yadır “Die Zähne des Kindes fallen gerade aus = Çocuğun dişleri dökülmekte”

baladıñ tisleri tökilip yadır' “Die Zähne des Kindes sind ausgefallen = Çocuğun dişleri döküldü/dökülmüş/dökülmüş bulunuyor”

Görüldüğü gibi *-p tur-* ve onu içeren şekiller için üç tür vurgudan bahsedilmektedir. Kılınış bildiren ve temel fiilin ilk hecesinde yer alan vurgu; bitmemiş görünüş bildiren ve *-p* zarf fiil ekinin üzerinde yer alan vurgu; ve nihayet durağan durum bitmişliği (veya sonuçsal bitmişlik) bildiren ve ‘ekleşik (periphrastic)’ şeklin sonunda yer alan vurgu. Şimdi de envanterimizdeki fiillerden olan *sarkmak*'ı kullanarak Güney Batı Anadolu ağızlarındaki duruma bakalım:

Sa'rkıB dur- “ikide bir aşağı doğru sarkmak”: *sa'rkıB duru* “ikide bir aşağı sarkıyor”

sarkıB du'r- “sarkık/sarkmış halde bulunmak”: *sarkıB duru'* “sarkmış halde (duruyor)”

Durağanlaştırmada *sarkıB du'r-* birleşmesinde vurgu *du'r-*'ün üzerindedir. Ama yanına herhangi bir ek geldiğinde vurgu onun üzerine kayar: *sarkıB durme'k* “sarkık olmak”, *sarkıB duru'(/:du/:muş)* “sarkık halde(/ydi/ymiş)”, *sarkıB dura'n* “sarkık, sarkık olan, sarkık haldeki”, *sarkıB durduğu'* “sarkık (halde) olduğu” *sarkıB duru:'ka* “sarkık haldeyken” vb. Dolayısıyla yukarıdaki fiillerde vurgu temel

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

fiilin ilk hecesinde ise eylemin ardışık ve tekrarlı tezahürünü ifade eden ‘diziselleştirme (serialization)’; yalın halde *dur-* yardımcı fiilinin, çekimli biçimde ise çekim ekinin üzerindeyse ise ‘durağanlaştırma (stativization)’ anlamı ortaya çıkar. Biz, bitmemiş görünüş ve şimdiki zaman bildiren *-B* zarf fiili üzerindeki vurguya bu fiillerle birleşimde rastlamadık. Şimdi de *-p tur-* art fiilinin diğer Türk lehçelerindeki durağanlaştırma işlevine bakalım.

3. Diğer Türk lehçelerindeki durum

Kazak, Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde vereceğimiz örneklerle geçmeden önce bu olgunun tarihi boyutuna değinelim. Öncelikle Erdal’ın Eski Uygurca’dan getirdiği ilginç bir örneği buraya alalım (2004: 255):

täyri kirkınlarin täyri ogulanlarin alkamiş törütmiş ol, kim ol örginniñ özin täg ortosin täg ... bolup tururlar (BT V 175)
‘Tanrısal bakireleri ve bakirleri yaratmıştır ki onlar bu tahtın kalbi ve ortası gibi **olmuş bulunuyorlar** - He has created446 the divine maidens and divine youths, who **have become** as the heart and center ... of that throne’

Erdal, yukarıdaki cümlede “-(X)p *turur* şeklinin süregiden bir süreci bildiriyor gibi gözükmeyişini, daha ziyade bazı çağdaş lehçelerde olduğu gibi ‘şimdiki bitmişlik (present perfect)’ ifade ettiğini” belirtir. Erdal, *bol-* fiilinin eski Türkçede “hale gelmek (become)” anlamında bitiş-dönüşümlü (final-transformative) bir fiil olduğunu belirtir. Yani yukarıdaki örnekte *bol-* fiili günümüz Türk lehçelerindeki gibi hem “hale gelmek (İng. become)” hem de “halde bulunmak (İng. be)” anlamlarını ifade eden bir (+başd) değil; sadece bir (+bitd)’dür. “halde bulunmak” anlamı Eski Türkçede düzenli olarak *er-* fiiliyle bildiriliyordu ve henüz *bol-* ve *er-* fiilleri arasında bugünkü lehçelerde olduğu gibi ‘tümleyiş (suppletion)’ ilişkisi yoktu. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde *er-* fiilinin herhangi bir fiilin alabildiği bütün eklerle birleşebilen bağımsız bir fiil olduğu görülür. Tümleyiş ilişkisi Karahanlı Türkçesinde görülmeye başlamış ve değişik derecelerde günümüz lehçelerine ulaşmıştır. Sonuç olarak bu cümledeki *-p tur-* burada ele aldığımız postterminal durağanlaştırmaya benzemektedir; yani “(b)*ol-duktan sonra ortaya çıkan halin içinde bulunma*” anlamını... Yine de cümledeki yüklemde *bolup turur* sözcük biçiminin “[*bol*]-[*up*] + [*turur*]” şeklinde üç morfemden mi yoksa “[*bol*]-[*up tur*]-[*ur*]” şeklindeki üç morfemden mi oluştuğu ilk bakışta tam net değildir. Birincisinde *bol-* fiiline ‘bitmişlik (perfect)’ bildiren *-up* eki ve onu şimdiki zamana bağlayan *turur* koşacı (tıpkı eski *-miş turur* ekleşik şeklinde olduğu gibi) eklenmiştir. Bu çekim, Orta Asya Tefsiri’nde ve Harezmi Türkçesinde çok yaygın olduğu için

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

bu ihtimal daha kuvvetlidir (bk. Bacanlı 2008'deki örnekler). Üstelik kullanılan *bol-* fiili, bugünkü *-p tur-* art fiilli durağanlaştırmalarda kullanılmaz. İkincisinde ise burada ele aldığımız *-p tur-* durağanlaştırıcısının çekime girmiş olma ihtimali söz konusudur ama bu zayıf bir ihtimaldir. Bir diğer fark da semantiktir. Eğer (*-miş bulunuyor* anlamındaki) ilk ihtimal geçerliyse 'sonuçsal bitmişlik (resultative perfect)'; (*-miş halde* anlamındaki) ikinci ihtimal geçerliyse "durağan bitmişlik (stative perfect)" anlamı var demektir. Bu yetersiz örnekten dolayı Altun Yaruk'un dizini (Kaya 1994) üzerinden yaptığımız araştırmada, *yirtinçüde serilip turur* "dünyada serili, dünyaya serilmiş/yayılmış halde" (164/17, s.132) ve *ongaru evrilip tururlar* "sağa yönelikler, sağa doğru dönükler, sağa doğru dönmüş haldeler" (348/5, s. 209) şeklinde iki somut örnek tespit ettik³. Biz buradaki yüklemeleri sürekli bitmemiş (veya intraterminal) şimdiki zaman olarak yorumlamanın güç olduğu kanaatindeyiz, çünkü Eski Uygurcada *tur-* yardımcı fiili, sürekli şimdiki zamanı *-p turur* ekleşik şeklinde değil; *-a turur* ekleşik şeklinde bildiriyordu. Dolayısıyla burada ele aldığımız durağanlaştırma olgusu, bize göre tarihî olarak da tanıtlanmaktadır⁴. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiya*'da (Ata 1997: 260, 183r-19) geçen *kördi kim cümle mahlûkat havada yığılıp tururlar* "gördü ki bütün mahlûkat havada toplanmış (bulunuyorlar)" cümlesindeki *yığılıp turur* yüklemi tipik bir sonuçsaldır, çünkü *-p turur* bu dönem eserlerinde bu işlevi düzenli olarak yerine getirir. Şimdi çağdaş lehçelerde *-p tur-* art fiiliyle yapılan durağanlaştırma örneklerine geçelim.

3.1. Kazak Türkçesinde

Tespit ettiğimiz birleşmeler şunlardır: *aşılıp tur-* "açık halde olmak", *jabilip tur-* "kapalı olmak", *jiynalıp tur-* "toplu halde olmak", *jayılıp tur-* "serili/yayılı/ (sağda solda) dağılmış halde olmak", *tartılıp tur-* "gerilmiş/gergin halde olmak", *şaşılıp tur-* "saçılmış halde olmak", *jabıstırılıp tur-* "yapışık olmak", *tizilip tur-* "dizili halde

³ İlk cümle: *neçede birök men nırvanka kirü yarlıkasar men yme inçip edgü tityük nomlug şasımın öçülmedin alkınmadın şuradı üdke teğinçe kedki yirtinçüde serilip turur* (1994: 132)

İkinci cümle: *kayuda ertüklerin bilir siz .. altun önglög yiningizde .. birer birer tüü sayu .. kut buyanlar belgüsi .. koduru tanglançig erürler .. kök vaydurı erdini teg ongaru evrilip tururlar .. sogançig körkle yarukın .. alp yöleştürgülük titirler ..* (1994: 209)

⁴ Eski Uygur Türkçesinin ülkemizdeki parlak genç uzmanlarından Yrd.Doç.Dr. Ferruh Ağca Beyle şahsi iletişimimizde bu yüklemelerin (*serilip turur*, *evrilip turur*) süreklilik bildiriyor gibi gözüktüğünü, ama sürekli şimdiki zaman bildiren *-a turur*'lu şekillerin varlığının durumu biraz karışık hale getirdiğini belirtmiştir. Kendisine mülakat için teşekkürlerimi sunarım.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

olmak”, *türilip tur-* “dürülü olmak”, *kömülip tur-* “gömülü olmak”, *jümülip tur-* “yumuk halde olmak”, *kararıp tur-* “kararmış olmak”, *kızarıp tur-* “kızarmış/kızıllaşmış olmak”, *sararıp tur-* “sararmış olmak”, *kögerip tur-* “gögermiş olmak”, *ağarıp tur-* “ağarmış olmak”.

3.2. Kırgız Türkçesinde

Kırgız Türkçesinden tespit ettiğimiz birleşmeler biraz daha fazladır: *cıyılıp/cıynalıp tur-* “toplu halde olmak”, *açılıp tur-* “açık olmak”, *çaçılıp tur-* “saçılı olmak”, *cayılıp tur-* “serili/yayıllı olmak”, *çoyulup tur-* “gerili durmak”, *tartılıp tur-* “gerili durmak”, *iyilip tur-* “eğik durmak”, *cabılıp tur-* “örtülü/kapalı olmak”, *tizilip tur-* “dizili, sıralanmış olmak”, *tiğilip tur-* “dikili olmak”, *türülüp tur-* “dürülü durmak”, *terilip tur-* “derli durmak”, *takılıp tur-* “takılı olmak”, *cazılıp tur-* “yazılı olmak”, *boyolup tur-* “boyalı olmak”, *camalıp tur-* “yamalı olmak”, *cumulup tur-* “yumulu olmak”, *kömülüüp tur-* “gömülü durmak”, *cabişıp tur-* “yapışık durmak”, *asılip tur-* “sarkık/asılı durmak”, *şışıp/işıp tur-* “ışış(miş) olmak”, *kızarıp tur-* “kırmızılaşmış olmak”, *caşarıp tur-* “yeşermiş/yaş, nemli olmak”, *kararıp tur-* “kararmış olmak”, *agarıp tur-* “ağarmış olmak”, *sararıp tur-* “sararmış olmak”, *kögörüp tur-* “gögermiş olmak; somurtuk durmak”.

3.3. Türkmen Türkçesinde

Yığılıp dur- “toplanmış halde bulunmak”, *zıyılıp dur-* “atılmış halde bulunmak”, *yapışıp dur-* “yapışık olmak”, *düzülüüp dur-* “dizilmiş/sıralanmış halde bulunmak”, *dürülüüp dur-* “dürülü olmak”, *dakılıp dur-* “takılı halde bulunmak”, *yazılıp dur-* “serilmiş halde bulunmak”, *ya:yılıp dur-* “yayılmış halde bulunmak, yayılı olmak”, *gapanıp dur-* “kapalı olmak”, *sarkıp dur-* “sarkık halde olmak”, *serilip dur-* “serili olmak”, *çekilip dur-* “gerili halde bulunmak”, *seçilip dur-* “saçılmış halde bulunmak”, *gızarıp dur-* “kızarmış olmak, kızıl kızıl görünmek”, *gararıp dur-* “kararmış olmak, siyah siyah görünmek”, *sararıp dur-* “sararmış olmak, sarı sarı görünmek”, *gö:görüp dur-* “gögermiş halde olmak, mavi mavi gözükmek”, *a:ğarıp dur-* “ağarmış halde bulunmak, beyaz beyaz görünmek”.

4. Leksikalleşmeden bahsedebilir miyiz?

Birleşmeler bir art fiille meydana geldiği için leksikalleşme (Türk gramer araştırmalarındaki yaygın adıyla ‘kalıplaşma’) olup olamayacağı sorusu hemen akla gelmektedir. Bize göre leksikalleşmeden (yani söz konusu birleşmelerin sözlük birimi olarak kabul edilmesinden) bahsemediyiz. Bunun iki nedeni vardır. Evvela, aynı birleşme vurguya bağlı olarak ya ‘dizisel (serial)’ kılımlı ya da durağan bitmişlik görünüşü gibi iki farklı anlamı iletir. Kılımlı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

sözlüksel, görünüş ise gramatikal bir kategori olduğuna göre kılımsal anlamların sözlüğe dahil edilmesi daha makuldür. Burada konuyla ilgili kılımsal anlamların ‘sözcük türetimi (Rus. slovoobrazovaniye)’ değil, ‘biçim türetimiyle (Rus. formoobrazovaniye)’ ilgili olduğunu belirtelim. Durağanlaştırma bildiren birleşmeleri de sözcük türetme kapsamına almak zordur. Bunlar görünüşsel ‘sözcük çekimine (Rus. slovoizmeneniye)’ benzemektedir (terimlerin Türkçe açıklaması için bk. Deniz Yılmaz 2009: 27-35). Bize göre birleşmelerin sözlüksel karşılığı yine yukarıda ele alınan -(X)IX, -(X)k, -GXn ve -X ekleridir. Birleşmelerin isimleştirilmesi, sıfatlaştırılması ve zarflaştırılması, onları leksikalleşmiş kabul etmeye yetmez: *saçılıp durmak* “saçılmış olmak”, *saçılıp durması* “saçılmış olması”, *saçılıp durduğu için* “saçılmış olduğu için”, *saçılıp duru* “saçılı, saçılmış”, *saçılıp duru.du/duru.muş* “saçılıydı/saçılıymış” ve *saçılıp duru.ka* “saçılmış haldeyken” gibi birleşmelerde de görünüşsel efekt devam eder. Yani *saçılıp dur-* “saçılı ol-” şeklinde bir leksemden söz etmemiz mümkün değildir. Diğer fiillerle muhtemel birleşmeler de böyle değerlendirilmelidir. Üstelik ne Kazak (Koç & Bayniyazov & Başkapan 2003), ne Kırgız (Yudahin 1985), ne de Türkmen (Tekin vd. 1995) lehçelerinin sözlüklerine bu tür birleşmeler madde başı veya alt madde olarak dahil edilmemiştir. Bu birleşmeler dil tipolojilerinde de görüldüğü üzere sınırlı sayıda fiilde görülür ve yine onların benzerleri pek çok dilde sözlüksel değil, söz dizimseldir; genelleşme değil özelleşme vardır (sözlüksel ve söz dizimsel birleşik sözcükler için bk. Karaağaç 2009: 15-28).

Sonuç

-p tur(/dur-) art fiili şimdiye dek kabul edildiği gibi sadece kılımsal veya bitmemiş görünüşün gramatikalleşmiş biçimlerinde kullanılmaz, ama bu makalede görüldüğü üzere Türk lehçelerinde ayrıca durağan bitmişlik ifadesinde de işlev görür. Birleşim, sınırlı sayıda fiilde ortaya çıkar, vurguya bağlı olarak bu birleşimlerin anlamı Güney Batı Anadolu Türkçesinde değişir. Ortaya çıkan birleşmeleri, -(X)IX, -(X)k, -GXn ve -X ekli durağan sıfatlar gibi leksikalleşmiş kabul edemeyiz. Birleşmeler, İngilizcedeki *be occupied*, *be open(ed)*, *be closed*, *be married*, *be gone*, *be dead* örneklerinde görüldüğü gibi sınırlı sayıda fiilde görülen ve ‘dondurulmuş durumları (frozen states)’ bildiren istisnai çekim unsurlarıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

KAYNAKÇA

- ATA, Aysu (1997) *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2008) "Türkçede Durağan ve Sonuçsal Durum Bildiren Şekiller". **6. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**. (Ankara, Bilkent Kongre Merkezi, 20-25 Ekim 2008).
- BACANLI, Eyüp (2009) *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007⁸) *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- CETRANOWSKA, Bożena (2000) "Resultative adjectives in Polish". *Acta Linguistica Hungarica* 47 (1-4), 47-79.
- DEMİR, Nurettin (1996) "Birleşik fiiller ve vurgu: -iver- şeklinin görevlerini tespitte vurgunun rolü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1994, 83-94.
- DENİZ, YILMAZ Özlem (2009) *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2000) "Açık and kapalı: The Turkish resultative deverbal adjective". *Turkic Languages* 4, 22-30.
- ERDAL, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- GRUNİNA, Elvira A. (1976) "K istorii semantičeskogo razvitiya perfekta -miş". *Sovetskaya Tyurkologiya* 7/1, 12-26.
- GRUNİNA, Elvira A. (1991) *İstoričeskaya grammatika turetskogo yazıka*. Moskva: İzd-vo MU.
- JOHANSON Lars (1971) *Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*, *Studia Turcica Upsaliensia* 1. Uppsala: Almqvist-Wiksell.
- JOHANSON, Lars (1995) "Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition". Erdal, Marcel & Tezcan, Semih (eds.) **Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag**. (Turcologica 23.) Wiesbaden: Harrassowitz. 81-101.
- JOHANSON, Lars (1999) "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic". Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (eds.) *Tense – Aspect, Transitivity and Causativity*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 185–206.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- JOHANSON, Lars (2000) "Viewpoint operators in European languages". Dahl, Östen (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009) *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARADOĞAN, Ahmet (2008) "Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-fiil Eki: -I". *Bilig* 46, 57-66.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009) *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAKOÇ, Birsal (2005) *Das finite Verbalsystem im Nogaischen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KASAPÖĞLU-ÇENGEL Hülya (2008) "Urum Diyalektlerinde Tipik Kıpçak Özellikleri", Arıkoğlu, Ekrem (ed.) *Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara: Akçağ Yay. 252-261.
- KAYA, Ceval (1994) *Uygurca Altun Yaruk – Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- KERSLAKE, Celia (2001) "Does Turkish prefer events to state?". *Turkic Languages* 5, 198-215.
- KOÇ, Kenan & BAYNİYAZOV Ayabek & BAŞKAPAN Vehbi (2003) *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KONONOV, A.N. (1965) "Opıt rekonstruksii tyurkskogo deepriçastiya na -(°)p, -(°)b, -(j)°p, -(°)pan, -(°)ban, -(°)banı, -(°)banın(ı) – Materialı k sravnitel'no-istoričeskoy grammatike tyurkskix yazıkov". *Voprosı Yazıkoznaniya* 5.
- KORKMAZ, Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi grameri - Şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORMUŞİN, Igor V. (1984) *Sistemi vremen glagola v altayskix yazıkax*. Moskva: Nauka.
- KORNFILT, Jaklin (1997) *Turkish*. London: Routledge.
- NASİLOV, D. M. (1983) "Stativ i perfekt passiva v uzbekskom yazıke". (ed.) Nedyalkov, Vladimir P. *Tipologiya rezul'tativnix konstruksiy. Rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt*. Leningrad: Nauka. 118-123.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- NEDYALKOV, Vladimir P. (ed.) (1983) *Tipologiya rezul'tativnıx konstruksiy (Rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt)*. Leningrad: Nauka.
- NEDYALKOV, V. P. & YAXONTOV S. E. (1983) "Teoretiçeskiye voprosı izuçeniya rezul'tativnıx konstruksiy". Nedyalkov, Vladimir P. (ed.) *Tipologiya rezul'tativnıx konstruksiy (Rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt)*. Leningrad: Nauka. 5-40.
- TEKİN, Talat & ÖLMEZ M. & CEYLAN E. & ÖLMEZ Z. & EKER S. (1995) *Türkmençe – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- YUDAXİN, Konstantin K. (1965) *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I-II*. Moskva: İzd-vo Sovyetskaya Entsiklopediya.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*